

ԱՐՏԱԿ ՍՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԿԱՐԵՎՈՐ ՍԻ ՈՒՂՂՈՒՄ

(Կարմիր բլուրի սեպագիր սալիկներից մեկի առնչությամբ)

Վանի թագավորության պատմության ուսումնասիրության վիճահարույց խնդիրներից մեկը եղել է Ռուսայի հայր Էրիմենայի ինքնության պարզաբանումը: Ընդ որում, քննարկման առարկա են եղել և՛ Էրիմենայի իշխանության ժամանակը¹, և՛ նրա գահակալած, թե միայն թագավորի հայր լինելու հարցը², և՛ անգամ «Էրիմենայի» անձնանուն, թե ցեղանուն լինելը: Վերջին երկու հարցերի պատասխանները գտնված համարվեցին Կարմիր բլուրից 1957թ. հայտնաբերված մի սեպագիր կավե սալիկի⁴ հրապարակումից հետո⁵, իսկ իշխանության ժամկետի հարցը տակավին մնում է քննարկման առարկա:

Ի՞նչ տվեց Կարմիր բլուրից գտնված սալիկը:

Սալիկի կնքադրոշմին Ի.Մ.Դյակոնովը կարդաց՝

[^ա] E-[r]i-me-n[a-n]é ^աA[r] (??) - ...] - Է[ր]իմեն[ա] Ա[ր ...], նշելով նաև, որ Էրիմենա անվանը հաջորդած անձնանվան ցուցիչից հետո վնասված վանկը կարող էր լինել և՛ A[r], և՛ R[u]⁶:

Ի տարբերություն նախկինում հայտնի բնագրերի, որոնցում Էրիմենա անվանը հաջորդում էր he («որդի») սեպանշանը⁷, այստեղ անվանից հետո Ի.Մ.Դյակոնովն ընթերցեց ո՛հ, որն էլ համարվեց Էրիմենայի գահակալած լինելու վերջնական հաստատում⁸: Այդ տեսակետն արդեն շուրջ չորս տասնամյակ համարվում է աներկբա:

Վանի թագավորության մեհենագրերի ուսումնասիրության ընթացքում հատուկ ուշադրություն դարձրեցինք նշված սալիկի կնքադրոշմին, քանի որ քիսայնական կնիքներում հաճախ են հանդիպում մեհենանշաններ: Առաջին իսկ զննումից ակնառու դարձավ մի հանգամանք, որը զարմանալիորեն անուշադրության է մատնվել (թեպետ դա տեսանելի է նաև Ի.Մ.Դյակոնովի գրքում բերված լուսանկարում, նկ. 1): Սովորաբար սալիկի վրա գրելը վերջացնելուց հետո տեքստի տակ դրվել է կնիք, ընդ որում, երկու կատարումով: Կնիքը (որ զլանաձև էր) նախ սալիկի ողջ լայնությամբ զլորվել է կողային մակերեսով՝ դրոշմելով պաշտամունքային բնույթի պատկերներ և արքայի (երբեմն՝ արքայազնի) անունն ու հայրանունը կրող գրություններ վերին ու ստորին եզրերին, ապա դրոշմվել է նաև կնիքի ստորին կողմը (հա-

տույթը): Այս սալիկի վրա լայնակի գլորմամբ ստացված կնիքի կուլային մակերեսի դրոշմվածքը մեկ կատարման արդյունք չէ. կնիքը գլորվել է մինչև սալիկի կեսը, ասիւս երկրորդ անգամ գլորվելով՝ կեսից հասցվել մինչև վերջ (աջ եզրը): Ընդ որում, առաջին և երկրորդ գլորումները չեն արվել մեկ գծի վրա. սալիկի կենտրոնում ակնհայտ է երկու գլորումների եզրագծերի տարբերությունը (տե՛ս նկ. 2). մինչդեռ Ի.Մ.Դյակոնովի մոտ դրանք ներկայացված են մի գծի վրա, որպես մեկ գլորման արդյունք (տե՛ս նկ. 3): Սա կնիքի գլորման ընթացքի ընդհատման պարզ արձանագրում չէ. սալիկի կեսից արված երկրորդ գլորման արդյունքում դաջվել են *ri* և *me* վանկանշանները, մինչդեռ Ի.Մ.Դյակոնովը ընթերցել է *[n]e^mA[r* (??) - ...] կամ *[n]e^mR[u* (??) - ...]:

Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս է առաջացել նման թյուրիմացությունը:

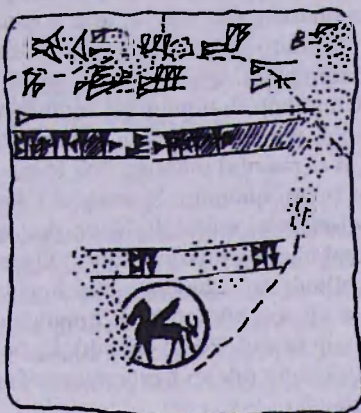
Ինչպես նշվեց, Ի.Մ.Դյակոնովը չի նկատել երկրորդ տողի՝ առաջինից ցածր լինելը, որանք ընկալելով որպես մեկ տող: Այդ պատճառով նա *ri* վանկի առաջին չորս սեպերը համարել է ո՛ր վանկի նշան, բայց քանի որ ո՛ր լինելու համար պակասում է վերին հորիզոնական երկար սեպը, ենթադրել է, որ այն ջնջված է (տե՛ս նրա գրչանկարը՝ նկ. 3): Իրականում վերին սեպանշան չի էլ եղել. այդ է ցույց տալիս նաև երկրորդ և երրորդ սեպանշանների երկարությունը (ո՛ր լինելու դեպքում դրանք պետք է կարճ ուղղահայացներ լինեին): *Ri* վանկի առաջին չորս սեպերը ո՛ր-ի ստորին մասը համարելուց հետո ավելացել է *ri*-ի վերջին՝ հինգերորդ բաղադրիչը, որն ուղղահայաց մի սեպ է (նկ. 4): Վերջինս առանձին վերցրած՝ անձնանվան (կամ ցեղանվան) ցուցիչ է, ինչպես և ընթերցել է Ի.Մ.Դյակոնովը: Այդպիսով, *ri* վանկի փոխարեն ընթերցվել է ո՛ր և անձնանվան ցուցիչ:

Ավելի մեծ թյուրիմացություն է ստացվել շարունակության առնչությամբ: Նշանները դժվար են նշմարվում, և Ի.Մ.Դյակոնովն առաջարկում է դրանք ընթերցել *ar* կամ *ru*՝ իրարից շատ տարբերվող սեպախմբեր ունեցող երկու վանկեր (նկ. 4), ինչն արդեն իսկ տարակուսանքի տեղիք է տալիս: Կասկածելի է և այն, որ սալիկի առաջին կեսում (առաջին գլորման տույլում) *e*, *ri*, *me*, *na* վանկանշանները գրված են որոշակի հետափոխության պահպանմամբ (ինչպես մյուս սալիկների կնքադրոշմներում), մինչդեռ Ի.Մ.Դյակոնովի գրչանկարի նշանները գրեթե կպած են (նկ.3): Իրականում *ri* վանկից հետո առկա է *me* վանկի սեպանշանը (դրանում համոզվեցինք Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում կատարած մանրադիտակային գնման միջոցով):

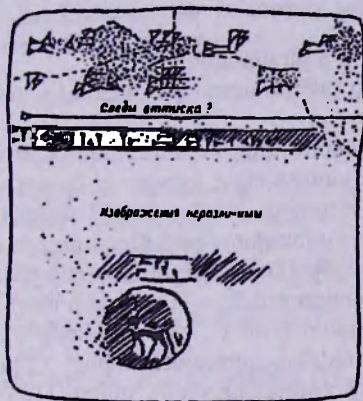
Կա մի կարևոր փաստ ևս, որը հաստատում է երկրորդ գլորման ընթացքում *ri* և *me* սեպախմբերի դաջված լինելը: Կնքադրոշմի ստորին տողի առաջին գլորման վերջնամասում (կլոր կնքադրոշմից վերև) Ի.Մ.Դյակոնովը նշում է սեպերի առկայության մասին, բայց ոչինչ չի կարդում: Այստեղ շատ որոշակիորեն տեսանելի է *e* վանկի սեպախումբը, որն ուղղությամբ համապատասխանում է վերին եզրագծի տողի *na* վանկին:

64. 1

64. 2

64. 3

III - zi

11 - né

♯♯♯ - ar

٢٤. ٤

$$m \quad Ru - 5a - a - i$$

^m E - ri - me - na - Re

64.5

Երկրորդ գլոբման ստորին տողում ևս շատ քոյլ նշմարվում է e վանկի սեպախումբը, ընդ որում, այն ուղղության վրա, որում ri-me գրությունից հետո (ջնջված շիմելու դեպքում) պետք է գտնվեր na վանկը:

Ամփոփենք. կնքադրոշմի վերին և ստորին տողերում պահպանված սեպանշանների մանրագին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կնիքի կողային մակերեսի երկու գլոբումների արդյունքում առաջին անգամ դաջվել է E-ri-me-n[a] անունը, իսկ երկրորդ անգամ՝ անվան մի մասը՝ ri-me վանկերը: Երկու դեպքում էլ ստորին տողերում (նույն դիրքում) առկա է e վանկը: [ʷ]E-ri-me-n[a] անունից հետո չկա ո՛չ ռե վանկ. ո՛չ էլ, առավել ևս, ar կամ ru վանկով սկսվող անձնանուն: Իսկ դա նշանակում է, որ Էրիմենայի թագավորելու միակ ու «վերջնական» համարված ապացույցն իրականում գոյություն չունի: Հորինված են և՛ Էրիմենային վերագրված գահակալության ժամկետները (մինչև 20-25 տարի), և՛, առավել ևս, իբրև նրա հայր Արգիշթե III-ը: Ուստի կրկին պետք է անդրադառնալ մինչև 1963 թվականը եղած հարցադրումներին.

ա) «Էրիմենան» անձի անուն է, թե ցեղի,

բ) եթե նա անձ է, «Էրիմենան» նրա հիմնական անունն է, թե երկրորդ (մականուն, տիսպոս և այլն),

գ) ո՞ր Ռուսայի հայրն է նա,

դ) թագավորել է նա երբևէ և, եթե՝ այո, ո՞ր թվականներին:

Իսկ ո՞ւմ անունից է գրված ու կնքված խնդրո առարկա սեպագիր սաղիկը:

Կարծում ենք՝ Ռուսայի՝ Էրիմենայի ուղիու, որից ունենք բազմաթիվ այլ արձանագրություններ¹⁰: Նման եզրահանգման հիմք է տալիս ոչ միայն «Էրիմենա» անվան առկայությունը, որը «Ռուսայից» բացի այլ անվան հետ չի հանդիպում, այլև սաղիկի և կնքադրոշմի չափագիտական վերլուծությունը: Կլոր կնքադրոշմի տրամագիծը (որը նաև կնիքինն է) 1,7 սմ է, ուստի կնիքի կողային մակերեսի մեկ լրիվ գլոբման երկարությունը պետք է լինի մոտ 5,3 սմ¹¹ (սաղիկի լայնությունը դաջվածքի մասում 6 սմ է): Եթե հետևենք մյուս կնիքներից ու կնքադրոշմներից հայտնի օրինաչափություններին¹², Էրիմենայի որդի Ռուսայի կնիքի ամբողջական մակագրությունը պետք է լիներ ʷRu-sa-a-i ʷE-ri-me-na-he («Ռուսայի՝ Էրիմենայի որդու»): Ամբողջական գրությունը սեպանշաններով պատկերելուց (նկ. 5) հետո տեսնում ենք, որ սաղիկի վրա պահպանված E-ri-me-n[a] վանկախմբի երկարությունը կազմում է ողջ գրության երկայնքի 40-45 տոկոսը: Սաղիկի վրա այդ վանկախումբը՝ առաջին գլոբման վերին տողը, զբաղեցնում է 2,3 սմ, որը հենց կազմում է ողջ կնքադրոշմի (կնիքի շրջագծի) երկարության մոտ 43 տոկոսը: Հետևաբար, այս հանգամանքը հաշվի առնելով ևս, կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի 2783-86 գոյքսահամարը կլիտ սեպագիր սաղիկն, ամենայն հավանականությամբ, գրվել և կնքվել է Էրիմենայի որդի Ռուսայի անունից:

ARTAK MOVSISYAN

AN IMPORTANT CORRECTION

(concerning one cuneiform tablet from Karmir blur)

(Summary)

In 1967 I.M.Diakonov had published cuneiform tablets from Karmir blur (uncarthed in 1957). The seal-impression on one of them he read - [𐎶] E-[r]i-mc-n[a-n]e 𐎶A[r (??) - ...]. Up-to-date this was considered as the only and definitive evidence in favour of the existence of the king Erimena (king Rusa's father). However, the careful study of the cuneiform tablet (now in the State Historical Museum of Armenia, N 2783-86) show that the reading of this seal-impression was incorrect. The seal-impression contains - [𐎶] E-[r]i-me-n[a], and incomplete repetition of the sequel - ri-me. In lower line it is possible to read only the syllable - e. One may assume that the author of the cuneiform tablet was not Erimena, but Erimena's son Rusa, from whom currently we have a number of other inscriptions.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Թեպետ ոչ մի ստույգ տվյալ չունենք Էրիմենայի գահակալության թվերի վերաբերյալ, այդուհանդերձ, մասնագիտական գրականության մեջ առաջարկվել են բազմաթիվ ժամկետներ.
675-670 թթ. (Sandalgian J., *Les Inscriptions Cuneiforms Urartiques*, Venise, 1900, p. XXXVIII);
635-625 թթ. (Меликишвили Г.А., *Урартские клинообразные надписи*, М., 1960, с. 426);
631-608 թթ. (Հարությունյան Բ.Հ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դդ.), Եր., 1998, էջ 84. հեղինակը նրան համարում է նոր դինաստիայի հիմնադիր Էրիմենա-Արամանի-Արամ);
625-620 թթ. (Lehmann-Haupt C.F., *Armenien Einst und Jetzt*, II, 2, Berlin-Leipzig, 1931, S. 685; Пиотровский Б.Б., *Ванское царство*, М., 1959, с. 42);
620-610 թթ. (Կարազեռզեան Յ., Սեպագիր տեղանուններ, I, (Այրարատում եւ հարակից մահանգներում), Եր., 1998, էջ 68);
585-555 թթ. (Հմայակյան Ս.Գ., Թեյշեբախին արչավող բանակի երթուղին, «Էրեբունի-Երևան» հանրապետական գիտական մատաչրջանի հիմնադրույթներ, Եր., 1998, էջ 11-12) և այլն:
2. Սի շարք ուսումնասիրողներ Վանի թագավորության իշխող հարստության ցանկում Էրիմենային նշում են որպես չգահակալած ներկայացուցիչ: Ն.Ադունց, օ-

րինակ, նրան համարում է Ռոսա III-ի (610-585թթ.) հայր, չքացառելով, որ նա կարող է լինել նույն Սարգսի III-ը, որն իշխել է 646-610թթ. (Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 196): Ֆ.Քյոնիգը առանձին արքաներ է համարում ասորական աղբյուրներում Ք.ա. 670-ական և 650-ական թվերին հիշված Ռոսաներին (Ռոսա II և Ռոսա III), Էրիմենային գետեղելով նրանց միջև՝ առանց գահակալության ժամկետի (König F.W., Handbuch der chaldischen Inschriften, I, Graz, 1955, S. 1): Նույնպիսի կարծիք է հայտնել Մ.Սալվինին (Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, 1995, S. 207): Փ.Է.Ջիմասնկին հնարավոր է համարում և՛ Էրիմենայի տեղադրումը 673 և 655 թվերի միջև (Ռոսա II, Էրիմենա, Ռոսա III, Սարգսի III, Սարգսի IV հերթականությամբ), և 639-ից հետո՝ Ռոսա II, Սարգսի III, Սարգսի IV, Էրիմենա, Ռոսա III շարքում (տե՛ս Zimansky P.E., Ecology and empire: The structure of the structure of the Urartian state, Chicago, 1985, p. 99):

3. Мещанинов И.И., К анализу имени Эримена, "Язык и мышление", I, 1933, с. 37-42; Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Եր., 1940, էջ 221-223:
4. Սեպագիր սալիկը պահվում է Հայաստանի պատմության պետական քանդաքանում և կրում 2783-86 գույքահամարը: Բնագրի ուսումնասիրության հնարավորության սիրալիք ընձեռնման համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում քանդաքանի տնօրինությանն ու աշխատակիցներին:
5. Սեպագիր սալիկի կնքադրոշմին Erimena անվան ընթերցման մասին հաղորդվում է մախ Գ.Ա.Սելիքիշվիլու դիվանում (Меликишвили Г.А., նշվ. աշխ., էջ 459), ապա սալիկը լրիվությամբ հրատարակվել է Ի.Մ.Դյակոնովի կողմից (Дьяконов И.М., Урартские письма и документы, М.-Л., 1963, բնագրի ընթերցումն ու վերլուծությունը՝ էջ 33-34, 51-57, լուսանկարները՝ էջ 125-126, գրչանկարները՝ էջ 137):
6. Дьяконов И.М., նշվ. աշխ., էջ 34, 57:
7. Меликишвили Г.А., նշվ. աշխ., էջ 349-353:
8. Дьяконов И.М., նշվ. աշխ., էջ 28, 34, 57:
9. Ելնելով ենթադրյալ, չէր կամ ու ընթերցումից առաջարկվել են Էրիմենայի ծագման զանազան մեկնություններ: Ի.Մ. Դյակոնովն, օրինակ, Էրիմենային համարում է Սարգսի III-ի հորեղբայրը կամ, ավելի հավանական է, եղբայրը (Дьяконов И.М., նշվ. աշխ., էջ 65): առաջին դեպքում նրա հայրը կլիներ Արգիշթե II-ը, երկրորդում՝ Ռոսա II-ը: Ն.Վ.Հարությունյանը, որը հատուկ զբաղվել է Կարմիր բլուրի սալիկների ուսումնասիրությամբ, չի ընդունում Էրիմենայի անունից հետո հայրանվան որևէ սկզբնավանկի որոշակի ընթերցում, իսկ նրան համարում է Սարգսի III-ի որդի Սարգսի IV-ի հաջորդն ու, հավանաբար, որդին (Арутюнян Н.В., Биайнили (Урарту), Ер., 1970, с. 331-332; Арутюнян Н.В., Некоторые вопросы последнего периода истории Урарту, "Древний Восток", 2, Ер., 1976, с. 103-104): Հ.Հ.Կարապետյանը փորձում է ոչ միայն վերականգնել Էրիմենայի հոր անունը՝ «դեռես անհայտ» նոր արքա՝ Արգիշթե III, այլև նրան վերագրում է գահակալության որոշ ժամանակահատված՝ Ք.ա. 625-620 թթ., և համարում Սարգսի IV-ի որդին (Կարագեոզեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 67-68): Դրա համար նա հիմք է ընդունել Կարմիր բլուրի բրոնզե թասերից մեկի մեհենագիր արձանագրության իր ընթերցումը՝ «Արգիշթե Սարգսի IV-ի» (նույն տեղում, էջ 64-68): Մեր կողմից նշենք, որ և՛ մեհենագիր արձանագրության ընթերցումը, և՛ դրա հիմամբ արված եզրակացությունները լիովին

անկիմն են: Բանն այն է, որ քրոնզե թասի արձանագրությունը ժամանակին Բ.Բ.Պիտրովսկու կողմից հրատարակվել է գլխիվայր շրջված (Кармир-Блур, III, Ер., 1955, с.10, рис.3а; դիրքի ճշգրտումը տես Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի թագավորության (Բ-իայնիլի, Ուրարտու. Արարատ) մեհենսագրությունը, Եր., 1998, էջ 13-14). Եւ Հ.Հ.Կարազոյգյանն այն փորձել է ընթերցել հենց գլխիվայր շրջված դիրքով:

10. Меликишвили Г.А., նշվ. աշխ., էջ 349-353:

11. Շրջանագծի երկարությունը հավասար է տրամագիծ բազմապատկած 3,14:

12. Հմմտ. Дьяконов И.М., նշվ. աշխ., էջ 34; Seidl U., Die Siegelbilder, Bastam, I, Berlin, 1979. S. 137-138; Bastam, II, Berlin, 1979, S. 146.